

Захарченко А.М.*

РОЛЬ РЕЛІГІЙНОГО ФАКТОРУ В ПАЛЕСТИНСЬКО-ІЗРАЇЛЬСЬКОМУ КОНФЛІКТІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Резюме: стаття присвячена комплексному аналізу ролі релігійного фактору на сучасному етапі палестинсько-ізраїльського протистояння. Досліджується причини поширення радикальної ісламістської ідеології серед палестинців та його наслідки для мирного процесу, а також роль релігійних партій Ізраїлю у процесі вироблення політики країни щодо конфлікту.

Ключові слова: релігія, палестинсько-ізраїльський конфлікт, ісламізм, ХАМАС, ультраортодокси.

Summary: The article provides complex analysis of the role of religious factor at the current stage of the Israeli-Palestinian conflict. It concentrates on the causes and consequences of the rise of Islamic radical ideology among Palestinians. It also analyses the role of religious parties in formulation of Israeli policy toward the conflict.

Key words: religion, the Israeli-Palestinian conflict, Islamism, Hamas, ultra-orthodoxy.

Сучасний етап розвитку світової політики характеризується значним зростанням ролі релігійного фактору в міжнародних та регіональних відносинах. «Релігійний ренесанс», що став реальністю в кінці ХХ ст., пов'язаний з процесами економічної модернізації та соціальних змін в усьому світі, які розмили традиційну ідентифікацію людей за місцем проживання й одночасно послабили роль нації-держави як джерела ідентифікації. Вакуум, що утворився в результаті цього, здебільшого був заповнений релігією, зокрема, у формі фундаменталістських рухів. Подібні рухи склалися як в ісламі, так і в західному християнстві, іудаїзмі, буддизмі та індуїзмі.

Істотне значення релігії особливо характерне для регіону Близького Сходу, де вона залишається активною силою, що впливає на ідейно-політичне життя суспільства, на атмосферу політичної боротьби, а у ряді випадків і на стан міждержавних відносин. Релігія в країнах регіону - реально існуючий та довгостроковий чинник, що накладає відбиток на всі суспільно-політичні процеси.

На ґрунті загострення відносин між національно-етнічними і релігійними групами сьогодні в світі відбувається значна частина конфліктів та воєн, які створюють загрозу безпеці і стабільності не тільки в регіонах, але і світової системи в цілому. Яскравим прикладом подібних конфліктів є палестинсько-ізраїльське протистояння, учасниками якого є представники двох релігій – ісламу та іудаїзму.

Символічне значення землі як для ізраїльтян, так і палестинців, освячено їхньою релігійною традицією, що додає протистоянню між ними особливої гостроти. У зв'язку з вищезазначеним, при оцінці перспектив врегулювання конфлікту надзвичайно важливо

*кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова

враховувати, яка позиція переважатиме у конфліктуючих сторін надалі – прагматичне відстоювання національних інтересів або безкомпромісна релігійна боротьба.

Метою даної статті є комплексний аналіз ролі релігійного фактору у палестинсько-ізраїльському конфлікті на початку ХХІ століття. Відповідно до сформульованої мети автор поставив перед собою наступні завдання:

- дослідити еволюцію релігійного фактору впродовж історії палестинсько-ізраїльського протистояння та виявити його сучасний стан;
- визначити причини посилення позицій ХАМАСу на палестинських територіях та його наслідки для мирного процесу;
- проаналізувати роль релігійних партій Ізраїлю у процесі вироблення політики країни щодо палестинсько-ізраїльського конфлікту.

Зазначені вище аспекти проблеми знайшли відображення, насамперед, у роботах ізраїльських та арабських науковців, таких як Й. Альпер [1], Н. Дараган [2], А. Епштейн [10], А. Села та Ш. Мішаль [12], М. М. Саліх [6] та ін. Значну увагу вказані проблематиці приділили також російські дослідники І. Звягельська [3], Т.А. Карасова [4], Р.Г. Ланда [5], Т.В. Носенко [7], В. Поляков та А. Хасянов [8]. Щодо вітчизняній політології, то аналіз ролі релігійного фактору на сучасному етапі палестинсько-ізраїльського конфлікту поки що не знайшов тут комплексного висвітлення.

Еволюція релігійного фактору в палестинсько-ізраїльському конфлікті

Релігійний чинник в палестинсько-ізраїльському протистоянні довгий час не відігравав істотної ролі. В кінці ХІХ - на початку ХХ століть цей конфлікт протікав в площині протистояння двох конфліктуючих національних рухів, що претендували на одну територію. Одним з них був сіонізм, який виник на основі давніх єврейських релігійних та історичних устремлінь, а також як реакція на європейський антисемітизм, і розвивався під впливом національних рухів, що існували в Європі. Другим рухом був арабський націоналізм, який був ініційований в Бейруті і Дамаску арабами-християнами. Арабський націоналізм спочатку протистояв Оттоманській імперії, а після Першої світової війни – англійському і французькому колоніалізму. В Палестині, де арабська присутність налічувала близько 1200 років, арабський націоналізм зіткнувся з сіонізмом, що зумовило жорстке протистояння між ними [1, с.6].

Палестинський націоналізм є найбільш розробленим, організаційно оформленим і стійким із всіх різновидів арабського націоналізму. Формування Палестинського руху опору (ПРО) після окупації Ізраїлем всієї Палестини у 1967 р. закріпило позиції палестинської національної самосвідомості, тоді – абсолютно світської і превалюючої над ісламізмом окремих угруповань. Виразником настроїв більшості палестинців стала Організація визволення Палестини (ОВП), виконком якої з січня 1969 р. очолив харизматичний національний лідер Я. Арафат. В цілому ОВП, при всіх змінах своєї тактики, стояла на позиціях націоналізму і відкидала іслам як керівництво до дії. Визнана єдиним законним представником палестинського народу вона розглядала радикальні ісламські організації швидше як суперників за вплив на маси, ніж як можливих союзників [2, с.4].

Сіоністський рух, зі свого боку, також зародився як світський. В ідеологічній основі проголошеної 14 травня 1948 року єврейської держави тісно переплелися три складові єврейської національної самосвідомості того часу: секулярний націоналізм – сіонізм, релігійно забарвлений етнонаціоналізм, соціалістичні ідеї рівності і вільної праці. Всі ці три складові вдало доповнювали одна одну, створюючи надзвичайно високу мотивацію і мобілізацію в суспільстві, що допомогло Ізраїлю перемогти в першій арабсько-ізраїльській війні. Водночас, проблеми єврейської ідентичності зумовили особливе ставлення до ре-

лігії, внаслідок чого в Ізраїлі релігійні інститути не були повністю відокремлені від держави.

Переломним етапом в еволюції релігійного фактору в конфлікті стала війна 1967 р., результати якої призвели до релігійної радикалізації як в ізраїльському, так і в палестинському суспільствах.

У палестинському русі посилення впливу релігії на політичне життя стало реакцією на окупацію Ізраїлем палестинських територій, а також розчарування в політиці світських лідерів. Після підписання сепаратної мирної угоди між Єгиптом та Ізраїлем в Кемп-Девіді у 1979 р. ініціативу загальноарабської справи остаточно перехопили у націоналістів ісламістські організації, які повели боротьбу не тільки з секулярним керівництвом арабських країн, але і ширше – проти західних цінностей в ім'я відродження етики ісламу. У 1980-х роках оформляються основні палестинські радикальні ісламістські організації на окупованих територіях, політична платформа яких зводилась до знищення Ізраїлю і створення ісламської держави на території всієї Палестини. Найбільш впливовими серед них стали «Ісламський джихад» та створений шейхом Ахмедом Ясіном у 1988 р. в Газі ХАМАС («Ісламський рух опору») [8, с.45].

В Ізраїлі перемога в Шестиденній війні і окупація арабських територій стали потужним стимулом для оформлення низки радикальних релігійних рухів. Почала поширюватись ідея «історичного права» єврейського народу на всю територію Ерец-Ізраель (від р. Йордан до Середземного моря), що лягла в основу поселенського руху. У 1974 р. було створено рух «Гуш Емунім» («Блок вірних»), представники якого, при підтримці ізраїльського уряду і використовуючи «історичну» і біблейську аргументацію для обґрунтування територіальних домагань, стали активно заселяти Західний берег р. Йордан і сектор Газа. Згодом розвиток поселенського руху призвів до появи важелів ідеологічного впливу на ізраїльське суспільство і організації політичного лобізму, що намагається протистояти відходу Ізраїлю з окупованих територій і евакуації поселень [4, с.53]. На цьому ґрунті в країні склався стійкий альянс правих і релігійних кругів.

Посилення позицій ХАМАСУ на палестинських територіях та його наслідки для мирного процесу

Вихід на політичну арену руху ХАМАС, його активна участь у першій інтифаді, створення своєї військової філії і проголошення в серпні 1988 р. Ісламської Хартії, в якій вся територія Палестини від р. Йордан до Середземного моря оголошувалася «вакфом», тобто релігійною власністю «майбутніх поколінь мусульман», позначили новий етап в політичному розвитку Палестинського руху опору, а саме, його перехід від ідеології поміркованого світського націоналізму до ісламізму [6].

Слід підкреслити, що, на відміну від переважно секулярної ОВП, ХАМАС - організація релігійна, яка сповідує не локальний палестинський націоналізм, а панісламізм. Вона виросла з ідеології «Братів-мусульман» - радикального ісламістського руху, який прагне до створення глобальної ісламської держави, або Всесвітнього Халіфату, що буде жити за законами шаріату. Згідно цієї ідеології, вся Палестина – це майбутня складова цієї мусульманської держави і жодна її частина не може бути віддана будь-кому. В Хартії ХАМАСу, зокрема, стверджується, що шаріат забороняє визнавати існування «сіоністського утворення» (тобто Держави Ізраїль) на будь-якій частині палестинської землі і відмова «навіть від її п'яді вважається смертним гріхом» [11].

На переконання ідеологів ХАМАСу, боротьба проти Ізраїлю – це релігійна війна, причому вона є частиною глобальної війни між ісламом та Західною цивілізацією. Основною помилкою ОВП, на їхній погляд, було те, що вона розцінювала палестинсько-ізраїльський

конфлікт як секулярне протистояння між палестинським націоналізмом та сіонізмом. ОВП виключила іслам із своєї боротьби, зробивши акцент на помилкові та несуттєві лозунги, й саме тому зазнала поразки. Навпаки, визволення Палестини, згідно ідеології ХАМАСу, може бути досягнуте тільки з позицій ісламу, адже тільки він може забезпечити необхідну мобілізацію населення та повний потенціал боротьби [12, с.66].

Провал мирних переговорів у Кемп-Девіді у 2000 р. і разом з ними всього «мирного процесу Осло» призвели до значного поширення радикальної ісламістської ідеології серед палестинців. Це призвело до зростання популярності ХАМАСу, який у роки другої інтифади став головним організатором терору проти військових і цивільних ізраїльських об'єктів. За період з жовтня 2000 року по березень 2006 року його члени влаштували понад п'ятдесяті терактів, в яких загинули 269 ізраїльських цивільних осіб і 27 співробітників силових структур. Більше 1700 ізраїльтян отримали поранення [10, с.15].

Смерть Я. Арафата в листопаді 2004 р. значно підірвала позиції ОВП та посилила позиції ХАМАСу, який за ці роки зміг добитися набагато більшої підтримки серед палестинців, ніж керівництво Палестинської національної адміністрації (ПНА). Високий рівень корупції ПНА, розбалансованість процесу ухвалення рішень, відсутність професіоналізму, нездатність налагодити елементарний порядок призвели до того, що соціальні проблеми були значною мірою віддані на відкуп ісламістським організаціям. За таких обставин, 25 січня 2006 р. ХАМАС здобув переконливу перемогу на виборах у палестинські законодавчі збори, отримавши 74 місця, тоді як ФАТХ (лідуюча фракція в ОВП) – 45 [5, с.9].

Перемога ХАМАСу значно посилила релігійно-ідеологічний компонент в палестинсько-ізраїльському протистоянні і додала йому більш безкомпромісний характер. Змінилася сама вісь протистояння - конфлікт, який до цього був міжнаціональним, перетворився на міжконфесійний. Лідери ХАМАСу, що сформували однопартійний уряд, відмовилися від переговорів з Ізраїлем і від визнання його права на існування, що повністю унеможливило зустрічний рух сторін на шляху до реалізації плану мирного врегулювання «Дорожня карта». Весь палестинсько-ізраїльський мирний процес опинився відкинутим на два десятиліття назад.

У червні 2007 р. ХАМАС захопив владу в Газі внаслідок чого палестинські території опинилися політично розколоті на дві частини – сектор Газа під контролем ХАМАСу та Західний берег р. Йордан на чолі із підконтрольними М. Аббасу структурами. Монополізуючи владу в Газі, ХАМАС почав використовувати її як плацдарм для реалізації задекларованого в його Хартії джихаду шляхом ракетно-мінометного обстрілу південних міст Ізраїлю. У відповідь Ізраїль розпочав 27 грудня 2008 р. операцію «Литий свинець», проте ХАМАС, незважаючи на значні збитки, зберіг як свою структуру, так і свій політичний вплив [5, с.21].

Зараз ґрунт для поширення радикальної ісламістської ідеології серед палестинців продовжує зростати, що пов'язане як із безперспективністю мирного врегулювання конфлікту, так і з вкрай важким соціально-економічним становищем на палестинських територіях. Стан палестинської економіки сьогодні значно гірший, ніж 15-20 років тому: кожен третій з п'яти палестинців живе за межею бідності. Ще більш загрозливою є ситуація у секторі Газа: якщо у 1997 р. за межею бідності знаходилося 40% населення, то зараз цей показник сягнув 81%. Ситуація ускладнюється високими темпами щорічного приросту населення: в переліку на сто тисяч чоловік населення, в Секторі щорічно народжується більше дітей (3,890), ніж в Ізраїлі та Йорданії разом узятих (1,771 – в Ізраїлі; 2,069 – в Йорданії; разом - 3,840).

При цьому, ніщо не свідчить про зниження популярності ХАМАСу серед широких верств палестинського соціуму. Навпаки, враховуючи наступ радикальної ісламізації, що нав'язується ХАМАСом, існує значна ймовірність поширення його влади на Західний берег р. Йордан. У такому випадку усі палестинські території можуть опинитися під контролем екстремістського режиму, що базується на поєднанні соціального популізму, релігійного фундаменталізму та тероризму, що матиме непередбачувані наслідки не тільки для палестинсько-ізраїльського протистояння, але й для безпеки всього близькосхідного регіону.

Роль релігійних партій Ізраїлю у процесі вироблення політики країни щодо палестинсько-ізраїльського конфлікту

Достатньо гостро проблема релігійної ортодоксії стоїть і в ізраїльському суспільстві. Впродовж всієї історії Ізраїлю релігійні партії були найважливішим чинником розвитку країни. Традиційно їхні представники входять в усі уряди і всі склади парламенту, посідають важливі міністерські пости, засідають в Кнесеті і очолюють парламентські комісії. Вони беруть активну участь у процесі ухвалення рішень із основних питань внутрішньої політики, а також все більш наполегливо намагаються впливати на зовнішню політику, насамперед в питаннях, що стосуються процесу врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту.

Релігійний табір сучасного Ізраїлю представлений двома основними групами – ультраортодоксами та релігійними сіоністами. В обраному 10 лютого 2009 р. Кнесеті 18 скликання ультра ортодоксальні кола представлені двома партіями: ШАС захищає інтереси сефардської громади - вихідців із країн Сходу; інша релігійна організація - «Ядут а-Тора» - є ашкеназською, тобто спирається на релігійних євреїв - вихідців зі Східної Європи. Інтереси релігійних сіоністів представляють «Іхуд Леумі» і «Байт Йегуді», що разом із ультраортодоксальними партіями утворюють радикальний правий блок в Кнесеті, який виступає за продовження будівництва єврейських поселень на Західному березі р. Йордан і проти найменших поступок палестинцям. Три з вищезгаданих партій (ШАС, «Ядут а-Тора» і «Байт Йегуді») зараз входять до коаліційного об'єднання на чолі з прем'єр-міністром країни Б. Нетаньяху, що дозволяє їм безпосередньо впливати на формування внутрішньо- та зовнішньополітичного курсу країни.

Ультраортодокси (харедім), що мали до створення Держави Ізраїль чисельну та інтелектуальну перевагу у порівнянні із релігійними сіоністами, не підтримали сіоністської ідеї створення єврейської держави в Палестині, пов'язуючи відродження єврейського народу із пришествям Месії [3, с.156]. Їхня інтеграція в національні політичні структури Ізраїлю почалася тільки у 1977 р., коли представники ультраортодоксів увійшли до уряду, який був очолений Менахемом Бегінім. Сьогодні серед ультраортодоксальних партій на перше місце вийшла ШАС (Всесвітня єдність сефардів, що дотримуються Тори) - найбільша харедимна і найбільша етнічна, а з 1988 р. - найбільша релігійна партія в Ізраїлі.

Потрапивши в Кнесет, ця партія, дотримуючись традиційної тактики тимчасових об'єднань із політичних міркувань, активно впливає на урядову політику. Зазвичай лідери ШАС посідають такі найважливіші пости, як міністр внутрішніх справ, освіти, імміграції і абсорбції, зв'язку, праці і соціального забезпечення [4, с.54]. Жорсткі позиції ультраортодоксів, їх постійний натиск на уряд за допомогою погроз виходу з коаліції значно знижують маневрені можливості ізраїльських кабінетів у питаннях переговорного процесу. Так, саме позиція релігійних партій не дозволила Є. Бараку піти на територіальні поступки, що стосуються Єрусалиму, під час переговорів в Кемп-Девіді в 2000 р. У 2008 р. спадкоємиці Є. Ольмерта Ципі Лівні так і не вдалося сформувати уряд, оскільки

проти її політики, спрямованої на прискорення мирного процесу між Ізраїлем і ПНА, виступила партія ШАС. Активна підтримка Б. Нетаньяху на виборах 2009 р. дала можливість ультраортодоксальним партіям закріпити свої позиції. Наприклад ШАС, відповідно до коаліційної угоди 2009 р., отримала 4 міністерських портфелів. Сьогодні ШАС і «Ядут а-Тора», що мають відповідно 11 і 5 місць у Кнесеті, здійснюють постійний тиск на прем'єр-міністра по всіх найбільш істотних питаннях мирного процесу.

Якщо ультраортодокси спочатку концертували свою увагу на духовній сфері і лише пізніше почали поступово політизуватися, то національно-релігійний табір (релігійні сіоністи) завжди був і залишається одним з найбільш соціально активних сегментів ізраїльського суспільства. Для релігійних сіоністів, які розглядають заснування єврейської держави як божественний акт, не тільки повернення єврейського народу на Землю Ізраїлю, але і повернення цієї землі єврейському народу складає частину Божого задуму [3, с.157]. В рамках такого ідеологічного підходу, відмовитися від частини землі – означає поставити під сумнів цей задум і перешкодити йому. Тому, незважаючи на те, що релігійний сіонізм у порівнянні із ультраортодоксальним табором дотримується більш сучасних поглядів на світ і налаштований набагато позитивніше щодо секулярного Ізраїлю, саме він породив найбільш войовничу політичну позицію в територіальних спорах.

У нинішньому Кнесеті позиції національно-релігійного табору представлені блоком «Іхуд Леумі» («Національна єдність») – 4 місця та партією «Байт Йегуді» («Єврейський дім») – 3 місця. У Кнесеті ці партії традиційно солідаризуються з правими та ультраортодоксальними з метою блокування будь-яких рішень, що передбачають компроміс з питань поселень, біженців та Єрусалиму. Обидві партії послідовно виступають проти будь-якого державного утворення, крім Ізраїлю, на території Ерец-Ісраель на захід від р. Йордан і домагаються ізраїльського суверенітету над всім Єрусалимом, включаючи Храмову гору [9].

На даний момент в Ізраїлі існує стійка тенденція до розширення впливу релігійного чинника на процес мирного врегулювання. Це пов'язано, насамперед, з природним приростом релігійного населення країни. Сьогодні в Ізраїлі мешкає біля 600 тис. ультрарелігійних євреїв, а до 100-ліття Ізраїлю при збереженні нинішніх тенденцій їхня кількість досягне 4 млн. Друге істотне джерело – сім'ї поселенців на Західному березі, де, незважаючи на важкі умови життя, вже півтора десятки років спостерігається значний приріст населення – в середньому 4, 7 дитини у однієї жінки дітородного віку. Так, чисельність єврейських поселенців на Західному березі, Єрусалимі та Голанських висотах збільшилася з 364 тис. у 2000 р. до 549 тис. (приблизно 6,5 % всього населення Ізраїлю) на даний час [7, с.93].

Крім того, прискорене зростання чисельності релігійних євреїв провокує суперечності між секулярним і релігійним секторами ізраїльського суспільства. Подібні суперечності мале місце завжди, але в останні роки вони значно загострилися завдяки двом протилежним тенденціям – посилюється як вплив релігійної ортодоксії, так і світський опір йому.

Висновки

Ключовою ознакою сучасного етапу палестинсько-ізраїльського конфлікту є посилення в ньому релігійного фактору. Як серед палестинців, так і серед ізраїльтян виріс вплив радикальних кіл, що керуються не прагматичними національними інтересами, а релігійними цінностями, що значно звужує перспективи досягнення компромісу та мирного врегулювання. При такому баченні змінюються всі параметри військового та політичного протистояння, а підходи, вироблені у попередні роки, стають нерелевантними.

Прихід до влади на палестинських територіях радикального угруповання ХАМАС, що відмовляється визнати Державу Ізраїль, а також значний сплеск палестинського тероризму, зводять нанівець перспективи поновлення переговорного процесу на палестинсько-ізраїльському треку у короткостроковій перспективі. Розкол в палестинському національному русі, критична економічна ситуація на палестинських територіях та відсутність перспектив мирного врегулювання зміцнюють позиції ХАМАСу, провокують подальшу радикалізацію палестинців та можуть призвести до непередбачуваного розвитку подій.

Спостерігається посилення релігійного табору в Ізраїлі та його впливу на позицію Тель-Авіву щодо палестинсько-ізраїльської конфронтації. Зараз уряд Б. Нетаньяху не здатний ухвалювати складні рішення, необхідні для успіху мирного процесу, у тому числі і тому, що дуже залежить від дрібних релігійних партій. Також великого значення набуває зростаюче протистояння ультраортодоксальних ізраїльтян і прихильників світської держави.

Враховуючи посилення впливу в обох суспільствах радикальних кіл та стабільне зростання ворожості, можна з великою долею ймовірності прогнозувати подальше загострення палестинсько-ізраїльського конфлікту. Уникнути цього можна тільки шляхом виходу на компроміс, що неможливе без взаємних поступок з обох сторін. Однак для того, щоб керівництво і ПНА, і Ізраїлю зважилося на поступки, необхідний поворот в масовій свідомості як палестинців, так і ізраїльтян, відкидання ними конфронтаційних стереотипів, ксенофобії та «релігійної зашореності». Поки ж, навіть без обговорення ключових питань врегулювання, таких як Єрусалим та права біженців, позиції сторін знаходяться поза компромісним полем, а екстремізм і зростання нетерпимості здатні відкинути все те позитивне, що було досягнуте в контексті палестинсько-ізраїльських переговорів за попередні роки.

Література

1. Альпер Й. Израильско-палестинский конфликт – история и современность // Программы урегулирования палестино-израильского конфликта: тир года после переговоров в Кемп-Дэвиде и Табе. Сборник статей и документов. Под ред. А. Эпштейна. – М.: Институт Ближнего Востока, 2004. – С. 6-20.
2. Дараган Н. Национализм, религия и арабо-израильский конфликт // Серия брошюр «Мирный процесс и демократия». Под ред. А. Топусмана. – Иерусалим: Теэна, 2003. – 16 с.
3. Звягельская И. Религиозный фактор в палестино-израильском конфликте / Религия и конфликт. Сб. ст. под редакцией А. Малашенко и С. Филатова. – М.: РОССПЭН, 2007. – С. 153-174.
4. Карасова Т.А. Некоторые особенности внутривосточного развития современного Израиля // Ближний Восток и современность. – 1999. – № 6. – С. 52-65.
5. Ланда Р.Г. Политический ислам и события в Газе // Ближний Восток: вызовы XXI века. Сборник статей. – М.: Институт Ближнего Востока, 2009. – С. 8-26.
6. Мухсин Мухаммад Салих. Палестинский вопрос – его история и развитие (перевод с арабского). // <http://www.palestine-info.ru/code/AFF/aff.php?nombre3=11&limite3=0&id=2572&categorie=11>.
7. Носенко Т.В. Оккупированные территории и поселенческая политика Израиля: история и некоторые правовые аспекты // Государство Израиль: политика, экономика, общество. – М.: Институт востоковедения РАН, 2006. – С. 86-99.
8. Поляков В., Хасянов А. Палестинское движение сопротивления и формирование палестинской государственности. – М.: Институт востоковедения РАН, 2001. – 186 с.

9. Предвыборная платформа движения «Ихуд Леуми» («Национальное единство») // www.vestnik.com/issues/1999/0525/win/gil.htm
10. Эпштейн А. Почему провалилась «Дорожная карта». – М.: Институт Ближнего Востока, 2006. – 129 с.
11. Hamas Charter // <http://www.thejerusalemfund.org/www.thejerusalemfund.org/carryover/documents/charter.html>
12. Shaul Mishal, Avraham Sela. The Palestinian Hamas: Vision, Violence, and Coexistence. - New York: Columbia University Press, 2000. – 249 p.